

UZBEKISTAN

LANGUAGE & CULTURE

ISSN 2181-922X

O'ZBEKISTON:
TIL VA MADANIYAT

Adabiyotshunoslik

2023 Vol. 1 (2)

www.literature.tsuull.uz

MUNDARIJA

Mumtoz adabiyot tarixi

Qoʻldosh Pardayev “Al-isloh” jurnalida taʼlim islohi masalasining yoritilishi.....	4
Ilyos Ismoilov Nizomiy va Navoiy: bir mavzuning turfa talqini.....	18
Hamroyeva Orzigul Qofiya turlarining nazariy asoslari, tasnifi.....	33
Yulduz Abdulhakimova Alisher Navoiy va Muhammad Fuzuliy “Layli va Majnun” dostonlari muqaddimalarining qiyosiy tahlili.....	61
Gulzoda Soatova Elbekning yangi hikoyalari tahlili.....	84

Zamonaviy adabiyot muammolari

Umida Rasulova Ijodkor uslubi va badiiy mahorat.....	96
Ruxsora Tulabayeva Xudoyberdi Toʻxtaboyev fenomeni.....	110
Uljon Boboqulova Lirikada obraz tasnifi va talqini (Abdulla Oripov sheʼriyati misolida)...	121

Qofiya turlarining nazariy asoslari, tasnifi

Hamroyeva Orzigul¹

Abstrakt

Mumtoz qofiya ilmi alohida mustaqil ilm sifatida poetikaning tarkibiy qismi sifatida risolalar tarkibida alohida tadqiq etilgan. Poetikaga oid risolalarning barchasida adabiy tur va janrlar, badiiy san'atlar, aruz vazni kabi ilmlar qatorida qofiya ilmi nazariyasi alohida qismlar ostida taqdim qilingan. Mumtoz adabiyotda qofiyaning bir necha jihatlariga ko'ra turlari o'rganilgan. Alohida ta'kidlash kerakki, qofiyaning turli jihatlariga ko'ra bu turlarining mukammal tarzda qo'llanishi baytlar takomilini belgilab bergan. Maqolada poetikaga oid risolalarda keltirilgan qofiyaning vazniy, raviy harfining ishtirokiga ko'ra, qofiya harflarining ishtirokiga ko'ra, qofiyaning tuzilishiga ko'ra bir qancha turlarining nazariy asoslari qiyosiy tarzda o'rganiladi.

Kalit so'zlar: *qofiya harflari, qofiya harakatlari, muassas, mujarrad, muqayyad, murdaf, mutlaq, mutzoyid, mutavotir, mutarojij.*

Kirish

Shamsiddin Qays Roziy "Al-Mu'rab fi me'yor ul-ash'or al-arab" asarida arab she'riyatida qofiyaning o'ttiz besh turi mavjudligini ta'kidlaydi. Bu qofiya turlari qofiya va so'zning turli xususiyatlari kelib chiqqan holda ajratilgan. Qofiyaning dastlabki turi qofiyadosh so'zlar tarkibida so'z va grammatik shakllarning ishtirokiga ko'ra asliy, ma'muliy, va shoygon qofiya turidir. Bu qofiya turlari mumtoz qofiyaga oid risolalarda to'liq shaklda izohlanmaydi. Shamsiddin Qays Roziyning "Al-mo'jam" asarida asliy, Nosiriddiy Tusiyning "Me'yor ul-ash'or" va Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asarida asliy, ma'mul va shoygon, Atoullah Husayniyning "Risolai qofiya" sida shoygon va ma'muliy qofiya turi, Jomiyning "Risolai qofiya" asarida qofiyai ma'mul, Vohid Tabriziyning "Jam'i muxtasar", Sham Faxri Isfahoniyning "Me'yor ul-jamoli" asarlarida shoygon qofiya turlarining nazariy asoslari keltiriladi. Qofiyaning shoygon

¹Hamroyeva Orzigul Jalolovna - Dotsent, filologiya fanlari doktori (DSc), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta- arguvon87@mail.ru.

ORCID ID : 0000-0002-3904-9712

Iqtibos uchun: Hamroyeva, O.J.. 2023. "Qofiya turlarining nazariy asoslari va tasnifi". *O'zbekiston: til va madaniyat. Adabiyotshunoslik* 1 (2): 33-60.

va ma'muliy turlari asosan, qofiyadagi nuqsonlarning ishtirokiga qarab belgilanadi. Qofiya ayblari sifatida belgilangan iytoyi jaliyning ishtiroki qofiyaning shoygon qofiya turini shakllantiradi. Qofiya ayblari sifatida ko'rsatilgan bu nuqsonlar keyinchalik badiiy san'at sifatida takomillashgan.

Asosiy qism

Asliy qofiya. Asliy qofiyada qofiyadosh so'zlar asl asosdan tashkil topishi talab qilinadi: *makon – jon – shon* shaklida. Asliy qofiyada raviy ham qofiyadosh so'zning asosida joylashadi: *hubob – gulob, habib – raqib, hur – nur, gul – mo'l* kabi so'zlar asliy qofiya sanaladi.

Buzulg'on bu mening ko'nglumni, ey hur,

Qil emdi bir tabassum birla ma'mur.

Baytdagi *hur – ma'mur* qofiyadosh so'zlar asl asosdan tashkil topgan, "re" harfi raviy sifatida qofiya ohangdorligini ta'minlab bergan.

Bar omad nilgun abri zi ruyi nilguni daryo,

Chu royi oshiqoni gardon, chu tab'i bedilon shaydo.[Taroziy 1996, 57]

"Funun ul- balog'a"da keltirilgan Mavlono Safiddin qalamiga mansub ushbu baytdagi qofiyadosh so'zlar (*daryo - shaydo*) tarkiban bir so'z holida, ikki qofiyadosh so'z tarkibida "alif" (o unlisi) raviy sifatida qofiyadosh so'zlarni bog'lab turibdi.

Bar xi jashm mastishon,

Ron zalif hamjun shashtishon [Roziy 1997, 82].

Baytdagi "*mastishon - shashtishon*" qofiyadosh so'zlardagi qofiyadoshlik asoslarning o'zida sodir bo'lgan. Ya'ni *mast – shasht* so'zlari asl kalima sifatida o'zaro qofiyadoshlikni yuzaga keltira olgan. "Te" harfi raviy sifatida qofiyadoshlikni ta'minlab bergan.

Ma'muliy qofiya. Qofiyai ma'muliyini qofiyai asliy bilan o'zaro qiyosiy izohlanganda, farqli jihatlari ko'zga tashlanadi. Shuning uchun ham barcha risolalarda bu ikki qofiya taqqoslab tushuntirilgan. Qofiyai ma'muliyda qofiyadosh so'zlar tarkiban asos holida bo'lmay, ajrala oladi. Ya'ni qofiyadosh so'zlarning asoslari emas, qo'shilgan shakllar ohangdorlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Raviy asl kalimada emas, unga qo'shilgan shakllardan tanlanadi. *Rost – paydost* so'zlari o'zaro qofiyadosh so'zlar sanalsa, "te" harfi raviy sanaladi. So'zlar tarkibiga e'tibor qilinsa, *rost* so'zidagi "te" asosda (asliy qofiya), *paydost* so'zidagi "te" esa qo'shilgan "*ast*" shaklidan olinib, bu so'zlar qofiyadosh so'z sifatida taqdim qilingan. *Rost* va

paydo soʻzlari oʻzaro qofiyadosh boʻla olmaydi. Bu qofiyadoshlik *rost* soʻzidagi “te” (qofiyai asliy), *paydost* soʻzidagi “te” (qofiyai maʼmuliyy) orqali amalga oshirilgan. Yoki *pordam - afshordam* soʻzlaridagi *pordam* (qofiyai asliy) va *afshordam* (qofiyai maʼmuliyy) soʻzlarida ham ayni xususiyat koʻzga tashlanadi [Tusiy h.1325, 125].

Aslida bu kabi holatlar qofiyadagi nuqsonlar sifatida taqdim qilinadi. Biroq Ahmad Taroziy quyidagi holatlarda qofiyai maʼmuliyni qabul qilish ravo ekanligini aytadi. 1. Masdar. 2. Mozeʼ. 3. Muzoriʼ. 4. Amri robita.

1. Masdar holatida: *guftan - suftan; noʻshidan - joʻshidan*. Bu qofiyadosh soʻzlarning bir gʻazalda oʻzaro qofiyadosh boʻlib kelishi kamchilik sifatida qabul qilinmaydi. Chunki har ikki qofiyadosh soʻzda ham raviy soʻzning nafsi (asos)da emas, asosdan keyin qoʻshilgan shakllarda qoʻllangan. Biroq qofiyai asliy va qofiyai maʼmuliyni bir gʻazal tarkibida oʻzaro qofiyadosh qilish olimlar tomonidan xato ekanligi aytiladi [Taroziy 1996, 57].

2. Muzoriʼ holatida. *Barad - darad, zanad - tanad, mekashad - mechashad* qofiyadosh soʻzlardagi “dol” harfi raviy sifatida asosdan keyingi shakllarda qoʻllangani bois bunday qofiya qofiyai maʼmuliyy sifatida keltiriladi. Bu qofiyadosh soʻzlar *rad - bad, sanad - jad* kabi qofiyai asliy bilan bir qofiya sifatida ishlatilishi qofiyadagi kamchilik sifatida koʻrsatiladi.

3. Amr holatida. *Sipor - guzor, riz - hiz, sur - dur* kabi soʻzlar amr holatidagi soʻzlar sifatida taqdim qilinadi. Bu soʻzlardagi “ro” va “ze” harfi *kor - bor, roz - daroz, sitez - tez, navroʻz - feruz* kabi qofiyai asliy tarkibidagi “ro ” va “ze” harflari bilan bir butunlikda raviy sifatida olinishi va bir qofiya atrofida birlashishi ayb sanaladi [Taroziy 1996, 57]. Biroq bu soʻzlar faoliyat maʼnosida kelsa, qofiyai asliy bilan qofiyadosh soʻz sifatida taqdim qilinsa, joiz: *jonsipor - rahguzor, korsoz- tangudoz, xunrez - dilsoʻz* kabi. Yoki bu qofiyadosh soʻzlar masdar (noaniq shakl) holatida ham asliy qofiya bilan oʻzaro qofiyadosh soʻz sifatida qabul qilinadi: *parhez - sitez, shakib - firib* kabi.

4. Robita holatida. *Donost - binost, just - xudrist* kabi soʻzlardagi “te” harfi raviy sifatida *ast* bogʻlamasi tarkibida qoʻllangan. Bu qofiyadosh soʻzlar *rost - kost, doʻst - poʻst, bast - mast* kabi asliy qofiyalar bilan qofiyadoshlikni hosil qila olmaydi.

Qofiyai asliy va qofiyai maʼmuliyni bir qofiyadosh soʻzlar sifatida qabul qilish qofiyadagi eng asosiy kamchilik sifatida koʻrsatiladi. Biroq qasida va masnaviy janrlarida bunday qofiya turlari uchrasa, kamchilik sifatida qabul qilinmagan. Bu hajm bilan

bog'liq. Qasidaning hajmi 20 bayt qilib belgilangan, masnaviyning hajmi esa cheklanmagan. Tabiiyki, qofiyadosh so'zlarning miqdori qasida va masnaviyning hajmiga bog'liq. Shuning uchun ham hajman yirik va qofiyadosh so'zlar ko'proq talab qilinadigan janrlarda bu holat kamchilik sifatida qaralmaydi. "So'zga qofiyani kelturmak kerak bu dushvordur. Vale so'zni qofiyaga kelturmak oson". Shuning uchun ham qofiyadosh so'z sifatida ma'muliy qofiya keltirilsa ham, ravodir.

*Badu go'ft Komus: K-ey pur xirad,
Dilat yaksar andeshai bad barad.*

"Shohnoma"dan keltirilgan ushbu masnaviydagi *xirad* – *barad* qofiyadosh so'zlar ikki: asliy va ma'muliy qofiyadan tarkib topgan. Doston (masnaviy) janridagi asarda bu ikki turdagi qofiyani bir butunlikda taqdim qilishga ruxsat bor.

Biroq g'azal, qit'a, ruboiyda ma'muliy qofiyaning kelishi inkor qilingan. Ruboiy to'rt misradan iborat. Shoir uch yoki to'rtta qofiyadan foydalanadi, xolos. Qit'aning eng kam hajmi ikki bayt qilib belgilangan. G'azalning ham eng oz shakli besh bayt bo'lishi aytiladi. Bu janrlarda qofiyaning asliy shakli talab qilinadi. Ahmad Taroziy birgina holatda g'azalda ma'muliy qofiyaning qo'llanishiga ruxsat borligini aytadi. Ba'zan shakl mazmunga daxl qiladi. Berilayotgan mazmunga asliy qofiya topilmasa, ma'noni zoe ketkizmaslik maqsadi bilan g'azalda ham ma'muliy qofiyani qo'llashga ijozat berilgan.

Abdurahmon Jomiy qofiya ikki qismdan iborat bo'lishini ta'kidlab, ularni ma'mul (amaldagi) va g'ayri ma'mul kabi turlarga bo'ladi. Olim g'ayri ma'mul qofiya ikki so'zning birikuvidan hosil bo'lishiga ishora qiladi.

*Dar oinai ro'i tu, gar go'yam rost,
Anvori tajallii ilohy paydost.*

Rost – asliy qofiya bo'lsa, *paydost* – ma'muliy qofiyadir.

*Bartoftast baxti maro ro'zgor dast,
Z-onam namerasad ba sari zulfi yor dast.*

Ro'zgor– ma'muliy qofiya, *yor* – asliy qofiya sanaladi.

*Xasmi shutur dilat ro qurbon kunad hame,
Z-on ro'i sa'di zobeh oshixta kord ast*

[Jomiy 2006, 310].

Baytdagi *kord ast* so'zidagi "dol"ni *ast* so'ziga qo'shib o'qish orqali qofiya hosil qilingan.

Shoygon qofiya. Bu qofiya turida ham ma'muliy qofiya

turi kabi raviy asosda emas, asosdan keyingi shakllar tarkibida keladi. Ya'ni o'zaro ohangdosh bo'lmagan so'zlarning asosdan keyin qo'shiluvchi shakllar orqali qofiyadoshligi ta'minlanadi. Vohid Tabriziy "shoygon" so'zi "majlis" ma'nosida ishlatilishini ta'kidlaydi [Tabriziy 1959, 84]. Biroq "shoygon" so'zi lug'atlarda "sazovor", "loyiq", "shohlarga xos" ma'nolarida keltiriladi. Bunda qofiyadosh so'zlar asosdan keyingi harflarning ishtirokiga qarab belgilanadi. Demak, bu qofiyadosh so'zlar aslan, asosdagi tovushlar uyg'unligiga ko'ra emas, qo'shimchalardagi ohangdoshlikka qarab loyiq ko'riladi.

Jon – jahon qofiyadosh so'zlaridagi ikki sokin harf: "alif" – ridf, "nun" esa raviy sanaladi. Bu qofiyadosh so'zlar asliy qofiya sanaladi. Vazifasi jihatidan ikki sokin harf birgalikda ko'plikni bildiradi. *Oshiqon – tolibon* so'zlarida ham bu harflarning vazifasi bir xil. Ammo bu harflar asosda emas, shakllar tarkibida kelgan. Ikkinchi holat esa "dol" va "nun" harfining birikuvidan hosil bo'ladi: *qand – chand* (asliy qofiya) so'zlaridagi "nun" – qayd, "nun" esa raviydir. *Barand – dixand* so'zlaridagi "nun" va "dol" harfi ham xuddi shu vazifani bajargan.

Atoullloh Husayniy shoygon qofiya turini izohlashda Shamsiddin Qays Roziy asariga murojaat qiladi. Bu ikki olim bunday qofiya turiga *do'ston – yoron* so'zlarini namuna sifatida keltiradilar. Bu ikki so'zning asoslari qofiyadosh bo'la olmaydi. Biroq "alif" va "nun" harflari ohangdorlikni ta'minlab bergani bois ham "nun" oxirgi tirgak tovush - raviy sifatida olinadi. Ma'muliy qofiya turidan farqli o'laroq shoygon qofiya turida ma'lum harflarning birikuvi belgilab berilgan:

1. "Alif" va "nun" harfining birikuvi: *mardumon – suxanon* qofiyadosh so'zlardagi "alif" va "nun" harflari bevosita qofiyadosh so'zlarni shakllantirgan. Bu qofiyadosh so'zlarni *jon – jahon* (asliy qofiya) so'zlari bilan bir g'azalda o'zaro qofiyadosh so'z sifatida keltirish kamchilik sifatida ko'rsatiladi.

2. "Ho" va "alif" birikuvi: *sarho – dilho*. Demak, bu qofiyadosh so'zlarni ham *ato – judo* (asliy qofiya) so'zlari bilan o'zaro qofiyadosh so'z sifatida ishlatish olimlar tomonidan rad etilgan.

3. "Yo" va "dol" birikuvi: *ravid –shavid*. Bu qofiyadosh so'zlardagi "yo" va "dol" harfi 2-shaxs (muxotib) shakli sifatida qo'shilgan. Bu qofiyadosh so'zlar *jovid – iyd* (asliy qofiya) so'zlari bilan o'zaro qofiyadosh so'z sifatida keltirilmaydi.

4. "Nun" va "dol"ning birikuvi: *ravand – barand*. Qofiyadosh so'zlar tarkibidagi "nun" va "dol" 3-shaxs (mug'oyib)shakli sifatida qo'shilgan. Bu qofiyadosh so'zlar *qand – savgand* (asliy qofiya) so'zlari bilan bir qofiya tizimiga jamlana olmaydi.

5. “Yo” va “mim” birikuvi: *bo’rim* – *xo’rim*. Qofiyadosh soʻzlar tarkibidagi “yo” va “mim” harflari 1-shaxs (mutakallim) shakli sifatida qoʻshilgan. Bu qofiyadosh soʻzlar *rim* – *sim* (asliy qofiya) soʻzlari bilan qofiyadosh soʻz sifatida olinmaydi.

Vohid Tabriziy ham shoygon qofiya xususida toʻxtalganda, ularni alohida turga ajratgan holda taqdim qiladi:

1. Shoygoni mugʻoyyaba: *do’rand* – *subo’rand*.

2. Shoygoni muxotiba: *chamid* – *damid*.

3. Shoygoni mutakallima: *no’shim* – *po’shim* [Tabriziy 1959, 84-85].

Shoygon qofiya va asliy qofiyani bir she’r tizimida ja’m qilish barcha ajam olimlari tomonidan kamchilik sifatida koʻrsatiladi. Biroq Ahmad Taroziy qasida va masnaviy tarkibida bu ikki qofiya turini oʻzaro qofiyadosh soʻz sifatida ishlatilishi mumkinligini aytadi. Shoirlar bu holatni oʻzlariga ravo koʻrsalar (*luzumi ma la yalzum*), qoʻllayveradilar.

Ba ro’yi do’st ki ro’yash ba chashmi man nigarid,

Ba xok posh ki on rah ba chashmi man siparid.

Banoyo guzashtan az on dur nishon bi chashm ast,

Chu chashm nis shumoro, ba chashmi man guzarid.

Baytda keltirilgan *nigarid* – *siparid* – *guzarid* qofiyadosh soʻzlaridagi “yo” va “dol”ning birikuvi shoygoni muxotibani yuzaga keltirgan.

Faxri Isfahoniy shoygon qofiyani ikki turini keltiradi: xafiy va jaliy. Isfahoniy qofiyasiz (asliy qofiya) ruboiyni namuna sifatida keltiradi:

Dar box chu omad guli rangin berun,

Anduhi ki nam az dili g’amgin berun.

Kardan nizore ro arusoni chaman,

Sarho zi dari chahoe chubin berun [Isfahoniy h.1337, 73].

Ruboiydagi qofiyadosh soʻzlar: *rangin* – *g’amgin* – *chubin* aslida oʻzaro qofiyadosh boʻla olmaydi. Ularning ohangdoshligi “yo” va “nun” harfi vositasida yuzaga chiqqan.

Qofiyashunoslar raviyning mutaharrik va sokin holda kelishiga qarab qofiyaning mutlaq va muqayyad turini farqlaydilar. Biroq shuni alohida ta’kidlash kerakki, hech bir risolada qofiya mutlaq qofiya va muqayyad qofiya turlari sifatida izohlanmaydi. Qofiyaning bu turi raviy harfi izohida raviyi mutlaq va raviyi muqayyad shaklida beriladi. Shamsiddin Qays Roziy ham qofiya turlarini keltirayotgan muqayyad raviy va mutlaq raviy sifatida izohlaydi. Nosiriddin Tusiy arab shuarosi qofiyaning ikki turini farqlaganini aytib, mutlaq va

muqayyad qofiya deb nomlaydi. Demak, qofiya raviyning mutaharrik va sokin shaklda kelish xususiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi. Jomiy "Risolai qofiya"ning 6-faslini mutlaq va muqayyad qofiya turi izohiga bag'ishlaydi. Faxri Isfahoniy ham mutlaq va muqayyad qofiyani alohida qofiya turi sifatida tasniflaydi. Atoullloh Husayniyning "Risolai qofiya" asarining beshinchi qismi raviyi mutlaq va raviyi muqayyad izohiga bag'ishlangan.

1. **Mutlaq qofiya-raviyi mutlaq.**

Raviyning mutaharrik va sokin bo'lishi raviyi mutlaq va raviyi muqayyad qofiya turini belgilab beradi. Agar raviy mutaharrik bo'lsa, raviy mutlaq deyiladi:

Ey labingdin xijil Misr shakari,

Ko'rsa seni netar falak qamari.

Baytdagi *shakari* – *qamari* qofiyadosh so'zlardagi "re" undoshi raviy, "yo" - i unlisi vasl sifatida raviyi mutlaqni yuzaga keltiradi.

Zulfi nigor go'ft ki man az qir chanbaram,

Shabi surati shibhi sifati mushk paykaram [Taroziy 1996, 60].

Chanbaram – *paykaram* qofiyadosh so'zidagi "re" undoshi raviy va raviydan keyingi harakat va vaslning joylashuvi raviyi mutlaq sanaladi. Shamsiddin Qays Roziy raviyi mutlaqning 12 turi mavjudligini aytadi:

1. Mutlaqi mujarrad qofiya
2. Qaydli mutlaq qofiya
3. Ridfli mutlaq qofiya
4. Xuruj va mazidli mutlaq qofiya
5. Xuruj, mazid, noyirali mutlaq qofiya
6. Qayd va xurujli mutlaq qofiya
7. Qayd, xuruj va mazidli mutlaq qofiya
8. Qayd, xuruj, mazid, noyirali mutlaq qofiya
9. Ridf va xurujli mutlaq qofiya
10. Ridf, xuruj, mazidli mutlaq qofiya
11. Ridf, xuruj, mazid, noyirali mutlaq qofiya.
12. Mutlaqi mujarradning dastlabki turi sifatida **itloq**

harfli raviyi mutlaq izohlanadi. Itloq atamasi "Funun ul-balog'a"da qofiya harakati sifatida keltiriladi. Biroq Shamsiddin Qays Roziy itloqni alif-i itloq sifatida, ya'ni qofiya harfi sifatida taqdim etadi. Itloq faqat "alif" harfiga nisbatan ishlatilgan bo'lib, arab shoirlari tomonidan qabul qilingan.

Ey shab, chunin daroz nabudi-u saramado,

Az tu bidid nist na she'ri na firqado.

Baytda *saramado* - *farqdo* qofiyadosh so'zlaridagi "alif-i

itloq” ma’no anglatmaydi. Zamonaviy shoirlar bu kabi ma’no anglatmaydigan harflarning kelishini qofiya aybi sifatida ko’rsatadilar. Fors adabiyotidagi bu holat qofiya nuqsoni sifatida qaraladi. Mutlaqi mujarradning ikkinchi turi sifatida vasl bilan birga kelgan **vaslli mutlaq qofiya** ko’rsatiladi:

Do’sto gir do’sti gir dushmani.

Misradagi *dushmani* so’zidagi “nun” raviy, “yo” vasl, raviydan oldingi harakat hazv, raviyning harakati majrodir.

1. **Qaydli mutlaq qofiya.**

Oxir dar zuhd-u tavba dar bastam,

V-az band qabuli iyn va on rastam.

Baytda keltirilgan *bastam - rastam* qofiyadosh so’zlardagi “to” – raviy, “sin” qayd, “mim” esa vasl sanaladi.

2. **Ridfli mutlaq qofiya.** Ridfli mutlaq qofiya, ya’ni raviyi mutlaq ikki shaklda keladi. Bu esa ridfning ikki (ridfi asliy, ridfi zoyid) turi bilan bog’liq.

Na gufti kazin bas kunam do’stdori.

Do’stdori so’zidagi “alif” (o unlisi) **ridfi asliy** bo’lib, “re” harfi raviy, “yo” harfi vasldir.

Ey Humoy, himmatat sar bar falak afroxta.

Afroxta so’zidagi “te” raviy, raviydan oldingi “xe” undoshi **ridfi zoyid** bo’lib, “ho” harfi vasl sifatida raviyi mutlaq sanaladi.

3. **Xurujli mutlaq qofiya.**

Sanamo to bakaf ishva-u ishqi tu darim.

Darim so’zidagi “mim” harfi xurujdir.

4. **Xuruj va mazidli mutlaq qofiya.**

Zi onj Haq dar dilastash,

Har che xohad hosilastash.

Dilsitash – hosilsitash qofiyadosh so’zlardagi “lom” harfi raviy, “sin” harfi vasl, “te” harfi xuruj, “shin” harfi esa mazid sanaladi.

5. **Xuruj, mazid, noyirali mutlaq qofiya.**

To kay bexun diyda va dil parvarimshon,

To kay zi ro ravand va baroe ovarimshon.

Parvarimshon – ovarimshon qofiyadosh so’zlaridagi “re” harfi raviy, “yo” harfi vasl, “mim” harfi xuruj, “shin” harfi mazid, “alif” va “nun” harfi noyiradir.

6. **Qayd va xurujli mutlaq qofiya.**

To zan tabari kay dil zi mehrat rastast,

Yo az talab tu forig’-u ohistast.

Rastit – ohistat qofiyadosh so’zidagi “to” harfi raviy, raviydan oldingi “sin” harfi qayd, raviydan keyingi “sin” esa vasl, “to” harfi

xurujdir.

7. **Qayd, xuruj, mazidli mutlaq qofiya.**

*Chehrai dil bandi lola rangistash,
G'amzayi dil duz juz xadangistash.*

Rangistash – *xadangistash* qofiyadosh soʻzlardagi “kof” harfi raviy, “nun” harfi qayd, “sin” harfi vasl, “te” harfi xuruj, “shin” harfi mazid sanaladi.

8. **Qayd, xuruj, mazid, noyirali mutlaq qofiya.**

*Savdoi tu az siyna furu raftanist,
V-onke suxan tu niz no guftinist.*

Raftinist – *guftinist* qofiyadosh soʻzidagi “te” raviy, raviydan oldingi “fe” harfi qayd, “nun” harfi vasl, “yo” harfi xuruj, “sin” harfi mazid, “te” harfi noyiradir.

9. **Ridf va xurujli mutlaq qofiya.** Bu qofiya turi ham

ridfning turiga qarab ikki turga boʻlinadi.

Dar jahon gar hich yore dorami.

Dorami soʻzidagi “alif” – **ridfi asliy**, “re” harfi raviy, “mim” harfi vasl, “yo” harfi esa xuruj harfi sanaladi.

*Dil dog'i tu dorad arna bafuruxtami,
Dar diyda tuyi va v-garna barduxtami.*

Bafuruxtami – *barduxtami* qofiyadosh soʻzlardagi “te” harfi raviy, “xe” harfi **ridfi zoyid**, “mim” harfi vasl, “yo” esa xurujdir.

10. **Ridf, xuruj, mazidli mutlaq qofiya.**

*Chun so'rxu guli shukufta rixonistash,
Bar so'rxu gul zi mushki nishonistash.*

Rixonistash – *nishonistash* qofiyadosh soʻzlardagi “nun” raviy, raviydan oldingi “alif” ridfi asliy, “sin” vasl, “te” xuruj, “shin” esa mazid sanaladi.

*Rux ju moh orastastash,
Kisa zon bar xavostastash.*

Orastastash – *xavotastash* qofiyadosh soʻzlardagi “te” harfi raviy, raviydan oldingi “sin” ridfi zoyid, ikkinchi “sin” vasl, ikkinchi “to” harfi xuruj, “shin” esa mazid sanaladi.

11. **Ridf, xuruj, mazid, noyirali mutlaq qofiya.**

*Gar lutf Haq yorastami,
Juz ishq-i korastami.*

Yorastami – *korastami* qofiyadosh soʻzlardagi “re” harfi raviy, raviydan oldingi “alif” ridfi asliy, “sin” vasl, “te” xuruj, “mim” harfi mazid, “yo” harfi esa noyiradir.

Gar dil az g'am yor na bardoxtanistish,

Bo u bahma ujuh dar soxtanistish [Roziy 1997, 152].

Bardoxtanistish – soxtanistish qofiyadosh soʻzlardagi birinchi “te” raviy, raviydan oldingi “xe” harfi ridfi zoyid, “nun” vasl, “sin” harfi vasl, “te” xuruj, “yo” harfi mazid, “shin” harfi esa noyiradir.

Abdurahmon Jomiy mutlaq raviy sifatida raviyga vaslning payvand boʻlganini asosiy xususiyat sifatida keltiradi [Jomiy 2006, 308]. *Sarvariy – dilbariy* qofiyadosh soʻzlardagi “yo” harfi vasl sifatida mutlaq raviyini shakllantirgan.

Atoulloh Husayniy mutlaq raviyning 24 shakli borligini taʼkidlaydi. Olim Shamsiddin Qays Roziydan farqli oʻlaroq, qofiya harflari shaklida emas, qofiyadosh soʻzlar misolida tushuntiradi.

1. *Shabi – tabi* – mutlaqi mujarrad raviy;
2. *Sobiram – shokiram* - taʼsisli mutlaq raviy;
3. *Yoram – gʻamxoʻram* – ridfli mutlaq raviy;
4. *Shitoflim – yoftim* - murakkab ridfli mutlaq raviy;
5. *Dashtiy – kashtiy* – qaydli mutlaq raviy.

Faxri Isfahoniy ham mutlaq qofiyaning 5 shakli xususida toʻxtalib, baʼzilarini baytlar misolida izohlaydi. [Isfahoniy h.1337, 73]

1. **Tavjih va vaslli mutlaq qofiya.**

Toki boshad davr charxe xabare,
Toki boshad sayre mehro xovare.

Xabare – xovare qofiyadosh soʻzlardagi raviyning harakati tavjih, raviydan keyingi “yo” vasl sifatida mutlaq qofiyaning shakllantirgan.

2. **Vaslli mutlaq qofiya.**

Xisrave Aʼzam Jamoliddin ki hast,
Dar Riyoze Xisrave sarvi sihi.

3. **Qayd va vaslli mutlaq qofiya.**

Bololai soʻrxii bo gule marmari,
Navroʻze dar imdoe manuchehri.

Manuchehr soʻzidagi “ho” harfi qayd, “re” raviy, “yo” vasldir.

2. **Muqayyad qofiya – raviyi muqayyad**

Arab va jam shoirlari orqasida raviyi muqayyad raviyi mutlaqqa nisbatan kamroq qoʻllangan. Raviyning muqayyad shaklida qofiyadosh soʻz raviy bilan tugallanadi, yaʼni raviydan keyin qofiya harf va harakatlari ishtirok etmaydi. Risolalarda raviyi muqayyadning uch turi keltiriladi:

1. **Mujarradi muqayyad raviy.**

Zihi baho, tu davroni charxi ro mafxar.

Misradagi *mafxar* soʻzi qofiyadosh soʻz sifatida keltiriladi. Soʻz tarkibidagi “re” raviy, raviydan oldingi unli (“xe”ning harakati) tavjih sanaladi.

2. **Ridfli muqayyad raviy.**

Ey bahasti doda giyti ro kamol.

Kamol soʻzida “lom” raviy, raviydan oldingi “alif” esa ridfi asliydir.

Az sar mehr tu dilam barxost.

Barxost soʻzidagi “te” harfi raviy, “alif” – o unlisi ridfi asliy, “sin” esa ridfi zoyid sanaladi.

3. **Qaydli muqayyad raviy.**

Hastam ba jamolat orzumand [Roziy 1997, 153].

Orzumand soʻzidagi “dol” harfi raviy, “nun” esa qayddir.

Abdurahmon Jomiy ham “Risolai qofiya”da raviy harfi sokin boʻlsa, vasl unga payvasta boʻlmasa, bunday qofiyani muqayyad qofiya deb nomlashlariga ishora qiladi. *Sarvar – dilbar* qofiyadosh soʻzlar tarkibidagi raviy (“re” harfi) sokin.

Atoullloh Husayniy raviyi muqayyad qofiya turining 6 koʻrinishini keltiradi:

1. *Gul – mul* qofiyadosh soʻzlari asosidagi mujarradi raviyi muqayyad qofiya;

2. *Oqil – komil* - qofiyadosh soʻzlari asosidagi taʼsisli raviyi muqayyad qofiya;

3. *Vosil – hosil* - qofiyadosh soʻzlari asosidagi mujarradi raviyi muqayyad qofiya;

4. *Kor – bor* - qofiyadosh soʻzlari asosidagi ridfli raviyi muqayyad qofiya;

5. *Rext – girext* - qofiyadosh soʻzlari asosidagi murakkab ridfli raviyi muqayyad qofiya;

6. *Dard – mard* - qofiyadosh soʻzlari asosidagi qaydli raviyi muqayyad qofiya.

Yuqoridagilardan koʻrinib turibdiki, qofiya qonuniyatlaridagi nuqsonlar qofiyaning maʼlum turlarini shakllantirgan. Risola mualliflari oʻz davri sheʼriyati va oʻzidan oldingi sheʼriyat misolida qofiya harf va harakatlarning tizimli qoʻllanganini koʻrsatib berganlar. Raviy qofiyaning asos - tayanchi sifatida tadqiq etilib, uning ishtirok etish-etmasligi, undan oldin va keyingi harf va harakatlarning bevosita unga bogʻliqligi, raviy asosidagi qofiya turlarining shakllanishi kabi yondashuvlar risolalarning asosiy mazmunini tashkil qiladi.

Qofiya harflarining ishtirokiga koʻra qofiya turlari

Qofiya harflarining joylashuvi qofiyaning oʻzak tarkibiga koʻra turlarini hosil qilishda muhim ahamiyatga ega. Qofiyadan

oldin joylashuvchi ridf, ta'sis, qayd – qofiya harflari qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra mujarrad, muassas, murdaf, muqayyad turlarini hosil qiladi. Arabiy, forsiy va turkiy tildagi risolalarning hech birida mujarrad, muassas, murdaf, muqayyad qofiya turlari alohida sarlavha ostida keltirilmaydi. Bu qofiya turlari qofiya harflari izohi qismida keltiriladi. Faqat Nosiriddin Tursiyning "Me'yor ul-ash'or" asaridagina "Qofiya na'vlari" sarlavhasi ostida qofiyaning barcha turlari arab va fors shoirlari ijodi misolida o'zaro qiyosiy o'rganiladi. Olim arablarda raviyning holatiga qarab qofiyaning ikki: mutlaq va muqayyad turi borligini ta'kidlaydi. Arablar "moqabli raviy"ga ko'ra qofiyaning 3 turini farqlashlarini keltiradi: mujarrad, murdaf, muassas. Biroq risolaning "Fors shoirlari nazdida qofiya turlari" sarlavhali qismda qofiya fors adabiyoti ikki xil: mujarrad yoki murdaf bo'lishini ta'kidlaydi. Vohid Tabriziy qofiya harflari va harakatlarini izohlash maqsadida alohida qism ("Qofiya harf va harakatlarini tushuntirish uchun misollar") keltiradi. Bu qismda qofiyadosh so'zlar tarkibida kela oladigan qofiya harf va harakatlarini bir butunlikda taqdim qiladi. Shu o'rinda qofiyaning murdaf, mujarrad va muqayyad qofiya turlariga ishora qiladi. Arab bo'lmagan (ajam - fors) shoirlar ijodida qofiyaning uch turi amalda ekanligini ta'kidlaydi. Risolada garchi uch qofiya turi borligi aytilsa-da, ta'sis va daxil harfi sharhida ta'sis ishtirok etgan qofiya muassas qofiya deb nomlanishini ta'kidlaydi. Ahmad Taroziy qayd harfi izohida qayd harfi ishtirok etgan qofiyani olimlar muqayyad deb nomlashlarini ta'kidlaydi, xolos. Demak, "Funun ul-balag'a" asarida qofiya turlari sifatida muassas, murdaf, mujarrad, muqayyad qofiya turlari ajratilmagan. Abdurahmon Jomiy esa ta'sis va ridf harfi izohida murdaf va muassas qofiyani tushuntiradi. Faxri Isfahoniy qofiyaning shoygon qofiya turini keltirish bilan cheklanadi. "Me'yor ul-jamoli" va "Badoe ul-afkor" asarlarida qofiyaning bu turlari keltirilmaydi. Atoulloh Husayniy esa "Risolai qofiya"da ta'sis, ridf, qayd harflari izohida qofiya turlarini qofiya harflariga bog'lab tushuntiradi.

1. **Muassas qofiya.** Qofiyaning muassas qofiya turi ta'sis harfi izohi bilan bog'liq. Ta'sisning ishtiroki muassas qofiya turini hosil qiladi. Muassas qofiya turi dastlab Nosiriddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or" asarida keltiriladi.

Ey ruyi tu oftobi olam,

Angushtnamoyi nasli odam.

Baytdagi *olam - odam* qofiyadosh so'zlaridagi "alif" harfi ta'sis, tabiiyki, ta'sis daxil harfi bilan birga keladi. Demak, "lom" va "dol" harflari daxil sanaladi. Barcha baytlarda ta'sis – "alif" harfining

kelishiga to'liq rioya qilinishi muassas qofiya turini yuzaga keltiradi.

Ey on ki lof mezanîy az dil, ki oshiq ast.

To'bū lak, ar zaboni tu bo dil muvofiq ast.

Oshiq – muvofiq qofiyadosh so'zlardagi o unlisi – ta'sis harfi sanaladi.

Nosiriddin Tusiy muassas qofiya turini izohlashda mutlaq va muqayyad qofiya turi bilan bir butunlikda taqdim qiladi: mutlaqi muassas va muqayyadi muassas. Olim muassas, murdaf, mujarrad qofiya turini 9 holatdagi shaklini taqdim qiladi.

a) mutlaqi muassasi mavsuli mahraj. *Sohibuho* – *kotibuho* qofiyadosh so'zlardagi "bo" harfi raviy, raviydan keyingi harflarning ishtiroki mutlaq qofiya turini hosil qilgan. Asos tarkibidagi "alif" harfi ta'sisdir.

b) mutlaqi muassasi mavsuli g'ayrimaxraj. *Sohibo* – *kotibo* qofiyadosh so'zlaridagi vaslning ishtiroki mutlaq qofiya turini shakllantirgan.

s) muqayyadi muassas. *Roziy -homiy* qofiyadosh so'zlar tarkibidagi "re" raviy, qofiyadosh so'zlar raviy bilan tugaganligi sababli muqayyad, asos tarkibidagi "alif"ning ishtiroki muassas qofiya turini hosil qilgan.

Vohid Tabriziy oqil – johil qofiyadosh so'zlari misolida muassas qofiya, raviy, daxil, ta'sis, rass, ishbo' kabi qofiya harf va harakatlarini izohlaydi.

2. Murdaf qofiya. Murdaf qofiya turi ridf harfining ishtiroki bilan bog'liq. Murdaf qofiya turi barcha risolalarda ridf harfi izohida keltiriladi. Shamsiddin Qays Roziy murdaf qofiyaning ridfi asliy va ridfi zoyidga asoslangan turlarini alohida izohlaydi.

Shabi oshiqat Laylatulqadrast

Chun tu biyrun kuni rux az jalbob.

Jalibob so'zidagi "bo" harfi raviy sifatida belgilanib, raviydan oldingi "alif" – o unlisi ridfi asliy sanaladi.

Guli sad bark-u mushk-u anbar-u sib

Yosamin safid-u mavrid bazib.

Iyn hama yaksaa tamom shudast,

Nazdi tu, ey bute, malukfirib.

Ridfi asliy sifatida "alif", "yo" va "vov" harflari cho'ziq unli vazifasini bajargan holatda kela oladi. Shamsiddin Qays Roziy yuqoridagi baytda "yo" harfining (i unlisi) ridfi asliy sifatida holati va uning murdaf qofiyani shakllantirishga namuna sifatida keltiradi.

Nosiriddin Tusiy murdaf qofiya turini uch shaklini takdim qiladi:

a) mutlaqi murdafi mavsul mavsul maxraj. *Jamoluho – xayoluho* qofiyadosh soʻzlarida qofiyaning oʻzak tarkibiga koʻra murdaf qofiya turi, raviyning mutaharrik yoki sokin holatiga koʻra mutlaq qofiya turi ishtirok etganini koʻrish mumkin.

b) mutlaqi murdafi mavsul gʻayrimaxraj. *Jamolo – xayolo* qofiyadosh soʻzlardagi “alif”ning holati asosga bogʻlanmaganini koʻrsatib turibdi.

s) muqayyad murdaf. *Jamol – xayol* oʻzaro qofiyadosh soʻzlari raviyning sokinlik holatiga koʻra muqayyad qofiya turini hosil qilgan.

Jomiy har qanday ridfni oʻz ichiga oluvchi qofiyani murdaf qofiya deb “oʻqiydilar” shaklida izoh keltiradi. Jomiy ayni oʻrinda radif va ridf tushunchalarini farqlash kerakligi, murdaf va muraddaf qofiya bir tushuncha emasligiga eʼtibor qaratadi. “Murdaf soʻzidagi “re” sukunli, “dol” esa mutaharrik ekanligini aytadi. “Risolai qofiya”da ridfi asliy va ridfi zoyidning ishtiroki murdaf qofiyaning ikki turini hosil qilishi baytlar asosida tushuntiriladi.

1. *Mufradli murdaf qofiya.* Ridfli bu qofiya turida raviy va ridfning oʻrtasi sukunli holatda boʻladi.

*Ey az gunafsha soxta gulbargro niqob,
V-az shab tabonchaho zoda bar roʻi oftob.*

2. *Murakkab ridfli murdaf qofiya.* Bu qofiya turi ridfi zoyid asosida hosil boʻladi. Raviy va ridfi asliy oʻrtasida bir undosh harf vosita boʻlsa, bunday qofiya turi murakkab ridfli murdaf qofiya sifatida keltiriladi.

*Az baski tanam z-otashi ishq tu gudoxt,
Natvon tanam az sham-i sahar bozshinoxt.*

Vohid Tabriziy murdaf qofiya 3 harf asosida yuzaga kelishini aytadi: “alif”, “yo”, “vov”. “Qofiya harf va harakatlari izohi uchun namunalar” qismida ridfi asliy, yaʼni “alif”, “yo”, “vov” harfi asosida shakllangan qofiya turlarini murdaf qofiya sifatida keltiradi.

1. “Alif” harfi bilan ifodalangan murdaf qofiya: *jom – kom.*

2. “Vov” harfi bilan ifodalangan murdaf qofiya: *hur – dur.*

3. “Yo” harfi bilan ifodalangan murdaf qofiya: *nagin – xushajin.*

Vohid Tabriziy ridfi asliy bilan ifodalangan soʻzlarni murdaf qofiya nomi bilan keltiradi. Biroq ridfi zoyid asosidagi qofiyadosh soʻzlarga nisbatan murdaf qofiya atamasini qoʻllamaydi. Shunchaki ularni “ridfi asliy va ridfi zoyidning ishtirok etishi” nomi bilan keltiradi: *dasht – kasht; boxtastamash – soxtastamash.*

3. **Muqayyad qofiya.** Qayd harfi ishtirok etgan soʻzlarning qofiyalanishi muqayyad qofiya turini hosil qiladi. Qayd

raviydan oldin joylashadi. Raviy va qayd o'rtasida biror harfning kelishiga ruxsat etilmaydi. Qayd sokin holatda bo'ladi. Shuning uchun ham Ahmad Taroziy qaydni "sokinu-l-qayd" deb ataydi.

*Soldi o'sruk ko'zunguz tavbau taqvog'a shikast,
Bo'ldi olam yuzunguz davrida shurshidparast*

[Taroziy 1996, 66].

Bu qofiya turini murdaf qofiya (ridfi zoyidli) bilan farqlash lozim. Ridfi zoyid ridfi asliy bilan birga ishtirok etadi, ridfi zoyid ridfi asliy va raviy o'rtasida kela oladi: *rost – kost* kabi. Muqayyad qofiyada esa qayddan oldingi harf mutaharrik bo'ladi: *aqd – naqd, firdavs – qavs* kabi.

*Navro'z daromad, ey Manuchehri
Bololai so'rxu va bo guli xamri.
Murg'oni zaban go'fta ro yaksar,
Bekushodi zaboni suri va amri* [Roziy 1997, 133].

Baytda keltirilgan *xamri - amri* qofiyadosh so'zlardagi "mim" harfi qayd bo'lib, bunday qofiya muqayyad qofiya sifatida keltiriladi.

*Yori mo sarvi baland ast, biguyim baland,
Past guftan suxan az bimi raqibon to chand.*

Yoki

*Chu Zuhra vaqti sabo'h az ufuq bisozad chang,
Zamona tez kunad nolai maro ohang.*

Vohid Tabriziy ham qofiyaning uch turidan biri sifatida muqayyad qofiya e'tibor qaratadi, *chand – qand, mard – dard* qofiyadosh so'zlari asosida qayd harfi izohi bilan bir butunlikda tushuntiradi.

4. **Mujarrad qofiya.** Mujarrad qofiya raviydan oldingi qofiya harakatlarining kelishiga asoslanadi. Raviydan oldingi tavjihning kelishi mujarrad qofiya turini hosil qiladi. Bunda daxilning harakati ishbo' bilan tavjihni farqlash muhim ahamiyatga ega. Ishbo' daxilning harakati bo'lib, daxil ta'sis harfi bilan yonma-yon holatda yuradi: *mohir – Tohir* kabi. Mujarrad qofiya turida esa daxil va ta'sis ishtirok etmaydi: *shakar – zahar* so'zlari kabi. Mujarrad qofiya turi Nosiriddin Tusiy va Vohid Tabriziy risolalardagina izohlanadi. Nosiriddin Tusiy mujarrad qofiyani uch turga bo'lib o'rganadi [Tuziy h.1325, 115-124].

1. Mutlaqi mujarrari mavsuli maxraj. *Zarabaha – xatabaha* qofiyadosh so'zlaridagi "he" harfi raviy, "bo"ning harakati tavjih sanaladi.

2. Mutlaqi mujarradi mavsuli g'ayrimaxraj. *Zadabo – xatabo* qofiyadosh so'zlar tarkibidagi raviydan keyingi "alif" asos

tarkibiga kirmagani bois g'ayrimaxraj sifatida keltirilgan.

3. Muqayyadi mujarradi. *Kar – xatar* qofiyadosh so'zlar tarkibidagi “re” harfi raviy, “kof” va “te”ning harakati tavjih sifatida mujarrad qofiyani hosil qilgan.

Nosiriddin Tusiy risolaning “Fors shoirlari nazdida qofiya na’vlari” sarlavhali qismda ham mujarrad qofiyaning mutlaq va muqayyad qofiya bilan bir butunlikdagi 8 ko‘rinishini farqlab beradi. Ulardan to‘rttasi mutlaq qofiya shaklida, to‘rttasi esa muqayyad qofiya shaklida keladi. Olim yuqorida keltirilgani kabi mutlaq qofiyaning asosdan tashqari va asosga birikkan holatdagi ko‘rinishlarini ham taqdim qiladi.

Pisare – xabare qofiyadosh so'zlar tavjih (“se” va “bo”ning harakati) ishtiroki asosida mujarrad qofiyani hosil qilgan bo‘lsa, vaslning ishtiroki mutlaq qofiya turini shakllantirgan. *Pisari man – xabari man* qofiyadosh so'zlari ham qofiyaning o‘zak tarkibiga ko‘ra mujarrad qofiya turini shakllantirsa, “man” shakli g'ayrimaxraj sifatida asosdan tashqari ekanligini ko‘rsatadi.

Abdurahmon Jomiy mutlaq va muqayyad raviy izohida mujarrad qofiya turiga murojaat qiladi. Olimning fikriga ko‘ra ridf va qayddan xoli qofiya turi mujarrad qofiya sifatida keltiriladi. “Va muqayyad raviykim, qofiya tarkibida undan boshqa harf bo‘lmasa, uni mujarradli muqayyad derlar, *sarvar* va *dilbar* kabi. Agar boshqa harf mavjud bo‘lsa, ushbu harfga qarab ridfli yoki qaydli muqayyad deb atarlar” [Jomiy 2006, 308].

Vohid Tabriziy qofiya harf va harakatlarini baytlar misolida izohlaganda mujarrad qofiyaning mutlaq va muqayyad turi, ulardagi harf va harakatlarning ishtirokiga alohida e‘tibor qaratadi. Muqayyadi mujarrad qofiya turiga *siym-u sahar – sar* qofiyadosh so'zlarini namuna sifatida keltiradi. Mujarrad qofiyaning mutlaq turida vasl, xuruj, mazid va noyira ishtirokidagi qofiyadosh so'zlar qatnashgan baytlarni taqdim qiladi.

1. Vaslli mujarrad qofiya: *nasimi sahari – sipari*.
2. Vasl, xurujli mujarrad qofiya: *sohibqadam ast – muhtaram ast*.
3. Vasl, xuruj, mazidli mujarrad qofiya: *gulastash – bulbulastash*.
4. Vasl, xuruj, mazid, noyirali mujarrad qofiya: *xamsarastamash – chokarastamash*.

Qofiyaning murdaf, muqayyad, muassas, mujarrad kabi turlari qofiya harflari va harakatlarining ishtirokiga qarab belgilanadi. Shuning uchun ham temuriylar davriga oid risolalarda qofiyaning bu

turlari alohida emas, qofiya harf va harakatlari tarkibida o'rganilgan.

Qofiya qismlari ishtirokiga ko'ra turlari

Qofiya qismlari ishtiroki qofiyaning boshqa bir turini hosil qilishda muhim ahamiyatga ega. Arab va ajam shoirlari qofiyadosh so'zlar tarkibidagi sukunli va mutaharrik harflarning joylashish o'rniga qarab qofiyaning alohida turlarga ajratganlar. Qofiyadosh so'zlar bir mutaharrik va bir sokin, ikki mutaharrik yoki uch mutaharrik va bir sokin holatida yoki uch mutaharrik yoki to'rt mutaharrik va bir sokin holatida bo'lishi mumkin. Qofiyadosh so'zlardagi bu qismlar turlicha bo'lishi mumkin. Qofiyadosh so'z tarkibidagi sokin va mutaharrik harflarning miqdori qofiyaning qismlari, ba'zi manbalarda taqti'lari jihatiga ko'ra ajratiladi. Shu nuqtayi nazardan bu qofiya turlari vazn bilan o'zaro uyg'un holatda taqdim etiladi.

Arab shoirlari tomonidan qofiya qism(taqti'l)lari tarkibiga ko'ra 5 turga ajratilgan holda o'rganilgan.

1. Mutakovis.
2. Mutarokib.
3. Mutadorik.
4. Mutavotir.
5. Mutarodif.

Mumtoz qofiyaga oid risolalarning deyarli barchasida qofiyaning besh turi izohlanadi. Faqat Ahmad Taroziy fors shuarosi tomonidan qo'shilgan 3 tur izohini ham keltiradi.

1. Mutavosiy.
2. Mutarojih.
3. Mutazoyid.

Nosiriddin Tusiy qofiyaning bu turini "qofiya qismlari" atamasi bilan ataydi. Olim bu qofiya turlarini nomlarining so'nggi harflarini birlashtirgan holda SBKTR qisqartamasi bilan beradi. Kitobxonning xotirasida saqlanishi maqsadi bilan ularning so'nggi harflarini jamlab ko'rsatadi.

Qofiyaning bu turi aruz vazni bilan uyg'un holda tadqiq etiladi. Misra so'ngidagi sabab, vatad va fosilaning ishtiroki qofiyadosh so'zlar qismlarini tashkil qiladi. Sabab, vatad, fosila ishtirok etgan qismlar qofiya turlari bilan birga vazniy holatini ham belgilab beradi.

Shamsiddin Qays Roziy ham "Al-mo'jam" asarida dastlab arab she'riyatidagi qofiyaning bu turi xususida ixcham ma'lumot keltiradi. Olim arab she'riyatidagi qofiyaning 35 turi haqida maxsus risola yozganiga ishora qiladi. Qofiyaning asosiy besh turi izohini baytlar misolida tushuntiradi.

Abdurahmon Jomiy ham "Risolai qofiya" asarida yuqoridagi

qofiyaning besh turini izohlaydi. Faqat bu izoh juda ixcham shaklda keltiriladi. Jomiy bu qofiya turlarining qismlari tarkibini sanab o'tadi, xolos, baytlar keltirilmaydi.

Mutarodif, mutavotir, mutadorik mexon,

Mutarokib, mutakovis laqabi qofiya don [Jomiy 2006, 308].

Faxri Isfahoniyning "Me'yor ul-jamoli", Husayn Voiz Koshifiyning "Badoe' ul-afkor" asarlarida qofiyaning bu turi haqida ma'lumotlar keltirilmaydi. Atoulloh Husayniy "Risolai qofiya"ning oltinchi qismida qofiyaning taqti' e'tiboriga ko'ra turlarini keltiradi. Olim an'anaviy shaklda qofiyaning hijo e'tiboriga ko'ra 5 turini taqdim qiladi [Husayniy h.1393, 55].

Mutarodif buvad onga mutavotir digar,

Mutadorik, mutarokib, mutakofis bingar.

1. **Mutavotir** ("paydar-pay", "ketma-ket"). Qofiyaning mutavotir turi izohi "Funun-ul-balog'a" va "Risolai qofiya" da dastlabki tur sifatida keltiriladi. Shamsiddin Qays Roziy va Nosiriddin Tusiy risolalarida mutakovis qofiya turi birinchilardan bo'lib izohlanadi. Mutavotir qofiya qofiya qismlari e'tiboriga ko'ra qofiyaning to'rtinchi qofiya turi ekanligi aytiladi. Bu qofiya turida qofiyadosh so'zdagi raviy sokin holatda yakunlanadi, raviydan oldingi harf mutaharrik holatda bo'ladi. Ya'ni sababi xafifdan iborat bo'ladi, fa' (-)vaznida bo'ladi. *Axtar – anbar* qofiyadosh so'zlarning oxirgi bo'g'ini, ohangdorlikni ta'minlab turgan qismi bir mutaharrik va bir sokin harfdan iborat. "Re" harfi raviy sifatida sokin holatda turibdi.

So'zidin rashk olur, shakkar yuzidin ham chamanu gul,

Ko'zidin uftonur nargis, sochidin to'lg'onur sunbul.

Baytdagi *gul – bulbul* qofiyadosh so'zlardagi *gul* so'zi va *bulbul* so'zining ikkinchi qismi sababi xafifdan iborat.

Soqiy, barafroz ishab charog'i majlis.

Xilvat besoz xoli az zohidi musavvis.

Atoulloh Husayniy sababi xafifi ishtirokidagi qofiyaga quyidagi baytni keltiradi.

Shakar dahano g'ame nadoriy,

Dayr odaniyi mag'ona darkash.

Shamsiddin Qays Roziy "mutavotir" so'zining "vaqti-vaqti bilan takrorlanmoq" ma'nosini keltirib, bu qofiya turining o'ziga xos xususiyati sifatida sukunli harfga bog'lanishini ko'rsatadi. Boshqa qofiya qismlarida mutaharrik harfdan so'ng yana mutaharrik harf keladi. Shamsiddin Qays Roziy fors she'riyatida mutavotir qofiya turi 11 o'rinlarda uchrashi mumkinini aytadi. Bu holat ruknlar bilan bog'liq bo'lib, bu ruknlarning oxirgi juzvi sababi xafifdan iborat

bo'ladi.

- *Mafoiylun.*
- V - - -
- *Foilotun.*
- V - -
- *Failotun.*
- V V - -
- *Faulun.*
- V - -
- *Maf'uvlun.*
- - -
- *Fa'lun.*
- -
- *Foilotun fa'.*
- V - - -
- *Failotun fa'.*
- V V - - -
- *Mafoiylun fa'.*
- V - - - -
- *Muftailun fa'.*
- V V - -
- *Maf'uvlun fa'.*
- - -

2. **Mutarodif** (“bir-birining ma’nodoshi”, “ridfli”). Bu qofiyaning o’ziga xos xususiyati shundaki, qofiya qismlari mutaharrik harfdan so’ng ikki sokin harfning kelishidan tashkil topadi. “Funun ul-balog’a”da sababi mutavassit (~) bu qofiya turini shakllantirishi aytiladi. Atoullloh Husayniy esa sodda uslubda tushuntiradi: ikki harfning yonma-yon kelishi mutarodif qofiya turiga asos bo’ladi. *Muxtor* – *ag’yor* qofiyadosh so’zlari tarkibiga e’tibor qilinsa, “alif” va raviy – “ro” harfi sokin holatida turibdi. *Ta’bir* – *tafsir* qofiyadosh so’zlardagi “yo” va “re” harfi ham ikki sokin harf sifatida mutarodif, ya’ni ridfli qofiya turini shakllantirgan. Bu qofiyadosh so’zlar qofiya harflarining ishtirokiga ko’ra tahlili qilinsa, raviydan oldingi ridfning ishtiroki murdaf qofiya (ridfli) turini hosil qilganini ko’rish mumkin.

Shamsiddin Qays Roziy mutarodif qismli qofiya turi forslarda mashhur ekanligiga ishora qiladi.

Di bomdodi iyd kay bar sadri ro’zgor.

~

Misradagi *ro’zgor* so’zining so’nggi hijosi “alif” va “re” sokin holatda.

Qamar bo'ldi yuzung davrinda mashhur,

~

Qoshingdin ham qamug' mehrobi ma'mur.

~

Baytda keltirilgan *mashhur* – *ma'mur* qofiyadosh so'zlar so'ngi ikki sokin harf (“vov” va “re”) bilan tugagan.

Misli jomi porsiyon hast,

Lab dar yodi murg'i dabu tumor.

~

“Funun ul-balog'a”da keltirilgan Xoqoniyning ushbu bayti keltirilgan *tumor* so'zi tarkibida ham “alif” va “re” harfi sokin holatda.

Atoulloh Husayniy *dilnavoz* – *boz* o'zaro qofiyadosh so'zlari asosida qofiyaning mutarodif turini tushuntiradi:

Hast pes'hi mo labat obi hayot yey dilnavoz,

~

Omada hamchu hubobi az vay brun tabxola boz.

~

Shamsiddin Qays Roziy mutarodif qofiya ajam she'riyatida 11 holatda qo'llanishi mumkinligini aytadi:

- *Mafuvlon.*

- - ~

- *Foilon.*

- V ~

- *Failon.*

V V ~

- *Fauvlon.*

V - ~

- *Fa'lon.*

- ~

- *Mafoiyl.*

V - ~

- *Faul.*

V ~

- *Fo'.*

~

- *Mafoiylon.*

V - - ~

- *Foiliyyon.*

- V - ~

- *Failiyyon.*

V V - ~

Shamsiddin Qays Roziy bu qofiya turining mutarodif deb nomlanishini sukunli harf, ya'ni ridf o'zidan keyingi harfning ham sukunli holatda kelishini talab qilishida deb izohlaydi.

3. **Mutadorik** (“etishuvchi”, “orqadan kelib qo'shiluvchi”, “bir-birini topib olgan”, “bir-biriga yaqin”). Bu qofiya turida qofiya

qismlari vatadi majmu' (**V-**), ya'ni ikki mutaharrik harf va bir sokin harfdan iborat bo'ladi. *Muxtasar* – *mo'tabar* va *muntahan* - *yosuman* qofiyadosh so'zlar yakuni ikki mutaharrik va bir sokin harfdan iborat.

Banom Xudovandi jon -u xirad.

V -

Misradagi *xirad* so'zi ikki mutaharrik va raviyning ("dol") sokin holatidan tashkil topgan.

Chu qadu oraz fikridin qilsam, vidoi anjuman,

V -

Qabrimdin o'tgusi base sarvi sihivu nastaran.

V -

Baytda keltirilgan *anjuman* – *nastaran* qofiyadosh so'zlardagi "jim", "mim", "te", "re" harflari harakatli, raviy – "nun" sokin holatda keltirilgan.

Chandon bigiryam bar dari on bevafo shomu sahar,

V -

K-az obi chashmam ovarad sarve az onjo sar ba dar. [Taroziy 1996, 54].

V -

Vatadi maqrundan tashkil topgan ushbu qofiya qismlari fors shoirlari ijodida besh o'rinda qo'llana oladi:

1. *Foilun*.

- V -

2. *Mustaf'ilun*.

- - V -

3. *Mafoilun*.

V - V -

4. *Faulun fa'al*.

V - - V -

5. *Mafoiylu fa'*.

V - - V -

4. **Mutarokib** ("bandli", "bog'langan", "otning ustida o'tirmoq"). Mutarokib qofiya qismlari fosilai sug'rodan (**VV-**) iborat bo'ladi, ya'ni uch mutaharrik va bir sokin harfdan tashkil topgan qofiyadosh so'zlar bir butunlikda qofiyaning mutarokib qofiya turini shakllantiradi. Ahmad Taroziy mutarokib qofiya qismlari faalan vaznida yozilishini ta'kidlaydi.

Az ishq i tu man dar jahoni samaram.

V V -

Misrada keltirilgan *samaram* so'zidagi "sin", "mim", "re"

harflari mutaharrik, raviy – “mim” sokin holatda, qofiya qismlari fosilai sug’rodan iborat.

Yo Rab, el ichinda ehson-u ato bo’ldi adam,

V V -

Yo magar yer yuzida qolmadi hech ahli karam.

V V -

Yoki

Xoki poyi tu az on ro’z ki omad ba nazar,

V V -

Diydaho minnati surma naqashindandi digar.

V V -

Atoulloh Husayniy qofiyaning mutarokib turiga o’z ijodidan namuna keltiradi:

Yey Atoiy dil-u din raft zi mo suyi adam,

V V -

Dar dili mo chu raqam bast sar zulfi sanam [Husayniy h.1393, 57].

V V -

Mutarokib qismli qofiya shakli ajam shoirlari ijodida to’rt juzv holatida uchraydi:

1. *Failun.*

V V -

2. *Muftailun.*

- V V -

3. *Maf’uvlu faal.*

- - V V -

4. *Mafoiyilu faal.*

V - - V V -

5. **Mutakovis** (“mo’l-ko’llik”, “ko’plik”). Mutakovis qismli qofiya turida qofiyadosh so’zlar tarkibi to’rt mutaharrik va bir sokin harfdan iborat bo’ladi, ya’ni qofiya qismlari fosilai kubro (**VVV**)dan tashkil topadi. Shamsiddin Qays Roziy va Ahmad Taroziy bu qofiya qismlari failatun vaznida ekanligini ta’kidlaydilar: *shakari man – jigari man*.

Gar yori man g’am dilam bixuradi

V V V -

Ziyn behtaraki beholi man nigaradi [Roziy 1997, 150/ Husayniy h.1393, 57].

V V V -

Baytdagi qofiyadosh so’zlar tarkibiga e’tibor qilinsa, to’rt harf mutaharrik va raviy – “yo” sokin holatda turganini ko’rish

mumkin. Bu bayt Atoullloh Husayniyning “Risolai qofiya” asarida ham keltirilgan. Olim qofiyaning mutakovis turini izohlashda “Almo’jam” va “Me’yor ul-ash’or” asarlariga murojaat qiladi. Risolalarda keltirilgan baytlarni namuna sifatida keltiradi.

Nisbat emas tishinga gavhari Adan.

V V V -

Hech o’xshamas yuzungga ham guli chaman.

V V V -

Ahmad Taroziy mutakovis qismli qofiya turiga Mavlono Iroqiydan bayt keltiradi:

Dog’i nehad husni tu bar ruxi qamar.

V V V -

Otash zanad la’li tu dar dili shakar [Taroziy 1996, 56].

V V V -

Shamsiddin Qays Roziy va Abdurahmon Jomiy mutakovis qismli qofiya turi fors she’riyatida uchramasligini ta’kidlaydilar.

Ahmad Taroziy ajam fuzalolari tomonidan qofiya qismlarining besh turiga qo’shimcha uch tur ixtiro qilinganini ta’kidlab, “Funun ul-balog’a”da ularni birma-bir izohlaydi. Ahmad Taroziy keltirgan uch qofiya turlarining barchasi qofiya qismlarining oxirgi hijosi o’ta cho’ziq hijob bilan tugallanishiga asoslangan.

1. **Mutavosiy.** Mutavosiy qismli qofiya turi vatadi kasrat ($V \sim$) juzvidan tashkil topadi. Qofiya qismlari ikki mutaharrik va ikki sokin harfdan tashkil topadi, ya’ni fa’ol vaznida bo’ladi: dilsiton – sho’d nihon.

Ey jamolingdin topibtur husn har dam ehtiom.

V ~

Mubtalo bo’ldi g’ami ishqing bila har xosu om.

V ~

Yoki

Ey pardai muazzamu banuyi ro’z(i)gor.

V ~

Ey pishi oftobi garm abri soyador.

V ~

“Funun ul-balog’a”da keltirilgan ushbu baytdagi ro’zgor – soyador qofiyadosh so’zlar qismlari mutarodif qofiya qismlari bilan juda o’xshash. Shamsiddin Qays Roziy ro’zgor so’zi qofiya sifatida kelgan baytni mutarodif qofiya turida namuna sifatida keltiradi. Mutarodif qismli qofiya turi sababi mutavassitga asoslangani bois ro’zgor so’zining ikkinchi juzvi (\sim) aynan mutarodif qofiya turiga to’g’ri keladi. Ahmad Taroziy imola hodisasi orqali “ze” harfini

“kasra” bilan talaffuz qilish orqali vatadi kasratni hosil qilgan bo’lsa kerak. *Ro’zgor* so’ziga qofiyadosh so’z sifatida keltirilgan *soyador* so’zi *ro’zgor* so’zidan farqli imola hodisasiz ham aynan mutavosiy qismli qofiya turiga to’g’ri keladi. “Yo” harfining “fatha” bilan kelishi mutaharririk harfni hosil qilgan.

2. **Mutarojih.** Mutarojih qismli qofiya turi uch mutaharririk va ikki sokin harfdan tashkil topadi. Ahmad Taroziy bu mutarojih qofiya turi faulot (**VV~**) vaznida yozilishini ta’kidlaydi: *naqshi jahon – boriganron*.

Ol engin bossa yengi birla o’shul javhari jon,

V V ~

Ko’zlarim shul dam etar yer yuzini lolas(i)ton.

V V ~

3. **Mutazoyid.** Mutazoyid qismli qofiya turi to’rt mutaharririk va ikki sokin harfning kelishiga asoslanadi, ya’ni failaton (**VVV~**) vaznida yoziladi: *ey shahi jahon – dar dili kason*.

Pinhon tutar rozing ki bu dili hazin,

V V V ~

Saqlar oni payvasta chun duri samin

V V V ~

Yoki

Bo in qadu raftor, ey shahi jahon,

V V V ~

Jo kardai chu rux dar dili kason.

V V V ~

Yuqoridagilardan ko’rinib turibdiki, qofiyaning taqti’ e’tiboriga ko’ra turi bevosita aruz vazni bilan bog’liq. Ahmad Taroziy taqdim etgan 3 tur taqti’ e’tibori bilan fors va turkiy she’riyatga xos. Chunki fors va turkiy she’riyatda odatda misra so’ngi o’ta cho’ziq hijolar bilan yakunlanadi.

Xulosa

Temuriylar davridagi turkiy va forsiy risolalarda qofiya turlarini tahlil qilish jarayonida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Temuriylar davriga oid risolalarda qofiya turlari qonuniyatlari qat’iy tizim asosida ishlab chiqilgan. Qofiyadosh so’zlar tarkibida so’z va grammatik shakllarning ishtirokiga ko’ra asliy, ma’muliy, va shoygon qofiya turlari maxsus tadqiq etilgan. Bu qofiya turlari qofiya harakatlari va ayblari qismi tarkibida o’rganilgan. Qofiya turlari mumtoz qofiyaga oid risolalarda to’liq shaklda izohlanmaydi. Shamsiddin Qays Roziyning “Al-mo’jam”

asari asliy, Nosiriddiy Tusiyning “Me’yor ul-ash’or” va “Funun ul-balog’a”da asliy, ma’mul va shoygon, Atoulloh Husayniyning “Risolai qofiya” asarida shoygon va ma’muliy qofiya turi, Jomiyning “Risolai qofiya” asarida asliy va qofiyai ma’muliy, Vohid Tabriziyning “Jam’i muxtasar”, Shams Faxri Isfahoniyning “Me’yor ul-jamoli” asarlarida shoygon qofiya turlarining nazariy asoslari keltiriladi.

2. Garchi risola mualliflarining aksariyati Shamsiddin Qays Roziyning “Al-mo’jam” asaridan ta’sirlanib, o’z risolalarini yaratgan bo’lsalar-da, qofiyaning turlarini belgilashda o’z yondashuvlarini taqdim qilganlar. Qofiya turlarining nomlanishida ham farqli xususiyatlar ko’zga tashlanadi. Asliy qofiya Jomiy tomonidan ma’mul qofiya sifatida ma’muliy qofiya esa g’ayri ma’muliy istilohi ostida keltiriladi.

3. Ahmad Taroziy qofiyaning asliy, ma’muliy va shoygon turlarini turkiy til qonuniyatlaridan kelib chiqqan holda ishlab chiqadi.

4. Olimlar tomonidan raviyning mutaharrik va sokin holda kelishiga qarab qofiyaning mutlaq va muqayyad turi farqlanadi. Biroq shuni alohida ta’kidlash kerakki, hech bir risolada qofiyaning bu turi mutlaq qofiya va muqayyad qofiya sifatida izohlanmaydi. Raviy harfi izohida raviyi mutlaq va raviyi muqayyad shaklida beriladi. Shamsiddin Qays Roziy, Nosiriddin Tusiy, Jomiy, Atoulloh Husayniy qofiya turlarini keltirganda bu ikki turni muqayyad raviy va mutlaq raviy sifatida izohlaydilar.

5. Atoulloh Husayniy “Risolai qofiya” asarida vasl, xuruj, mazid, noyirali mutlaq raviyli qofiya turining 24 sifatga asoslangan holatini baytlar misolida tushuntiradi.

6. Qofiyaning murdaf, muqayyad, muassas, mujarrad turlari temuriylar davriga oid risolalarda qofiya turi sifatida izohlanmaydi. Bu qofiya turlari – nomlari qofiya harflari izohi qismida keltiriladi. Risola mualliflari qofiya harflarining ishtirokiga ko’ra bu qofiya turlarini taqdim qiladilar.

7. Qofiya taqti’larining ishtirokiga ko’ra turlari qofiya nazariyasi keltirilgan risolalarda qofiyaning asosiy turlari sifatida keltiriladi. Qofiya va vazn uyg’unligi qofiyaning asosiy qonuniyati sifatida qofiya harf va harakatlariga nisbatan muhim jarayon sifatida baholanadi. Shuning uchun ham qofiya harf va harakatlaridan oldin qofiyaning taqti’ e’tiboriga ko’ra turlari izohlanadi.

8. Shamsiddin Qays Roziy “Al-mo’jam” asarida qofiyaning taqti’ etiboriga ko’ra turlarini berish barobarida bu qofiya turlari qaysi ruknlarning oxirgi juzfi bo’la olish mumkinligini ham ko’rsatib

beradi. Bu orqali qofiyaning bu turlari qaysi vaznlarda kela olishi mumkinligini bilish mumkin bo'ladi.

9. Qofiya taqti'larining ishtirokiga ko'ra turlari qofiya nazariyasiga bag'ishlangan risolalarning barchasida arab shoirlari tomonidan taqdim etilgan beshta: mutakovis, mutarokib, mutadorik, mutavotir, mutarodif turlari keltiriladi. Ahmad Taroziy besh turga 3 tur qo'shgan holda (mutavosiy, mutarojih, mutazoyid), ularni birmabir izohlaydi.

Adabiyotlar

- Жомий, Абдурахмон. 2006. Рисолаи қофия // Шарқ мумтоз поэтикаси Ҳамидулла Болтабоев талқинида. (Таржимон Д.Юсупова). Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти.
- Ибн Рашиқ. 1972. Ал-Умда фи маҳосин аш-шиър ва-адаби ва-нақди. 4-е изд. Т. 1-2, Байрут.
- Исфаҳоний, Фаҳри. 1337. Меъёр ул-жамоли (Кия Садек). Техрон.
- Крачковский, И.Ю. 1956. Арабская поэтика в IX в. / Избранные произведения. Т.2. Москва.
- Замахшарий, М. 1989. Ал-Қистос ал-мустақим фи илмул-аруз. Байрут: Мактабат ул-амориф.
- Мусульманкулов, Р. 1989. Персидско-таджикская классическая поэтика X-XV вв. Москва: Наука.
- Розий, Шамси Қайси. 1997. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. Перевод с персидского исследование и комментарий Н.Ю.Чалисова. М.: "Восточная литература" РАН.
- Розий, Ш. 1991. Ал-Муъжам фи маъойири ашъору-л-ажам. Душанбе: Адиб.
- Самарқандий, Низомий Арузий. 1986. Нодир ҳикоялар. Тошкент: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
- Табризи, Воҳид. 1959. Джем и мухтасар. Критический текст, пер. И примеч. А. Е Бертельса. М.: Наука.
- Туси, Носир ад-Дин. 1325. Ми'йар ал-аш'ор. Техрон.
- Тўйчиев, У. 2011. Ўзбек адабиётида бадиийлик мезонлари ва уларнинг маромлари. Тошкент: Янги аср авлоди.
- Тарозий, А. 1996. Фунуну-л-балоға. Тошкент: Хазина.
- Ҳусайний, Атоуллоҳ, х.1393. Рисолаи дар қофия. Техрон.
- Makhmudovna, M. S., Saripul, A. R., & Eisar, J. (2023). ANALYSIS OF TEXT DIFFERENCES IN MUTRIB'S WORKS. *American Journal Of Philological Sciences*, 3(04), 41-47.

Madirimova, S. (2019). Mutrib Xonaxarob asarlari qo'lyozmalarining ilmiy tavsifi. *Oltin bitiglar–Golden Scripts*, 3(3).

Theoretical foundations and sources of rhyme types

Orzigul Hamroyeva¹

Abstract

The science of classical rhyme as a separate independent science was studied separately in the treatises as a component of poetics. In all the treatises on poetics, the theory of the science of rhyme is presented under separate sections, along with such sciences as literary types and genres, artistic arts, aruz weight. In classical literature, the types of rhyme are studied according to several aspects. It should be noted separately that the perfect use of these types according to different aspects of rhyme determined the perfection of stanzas. In the article, the theoretical bases of several types of rhyme, according to the participation of the weight, the narrative letter, according to the participation of the rhyme letters, and according to the structure of the rhyme, given in the treatises on poetics, are comparatively studied.

Key words: *rhyming letters, rhyming movements, institution, mujarrad, muqayyad, murdaf, absolute, mutazaid, mutawatir, mutarajih.*

References

- Jomiy, Abdurahmon. 2006. Risolai qofiya. Sharq mumtoz poetikasi Hamidulla Boltaboyev talqinida. (Tarjimon D.Yusupova). T.: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nariyoti.
- Ibn Rashiq. 1972. Al-Umda fi mahosin ash-shi'r va-adabi va-naqdi. 4-ye izd. T. 1-2, Bayrut.
- Isfahoniy, Faxri. 1337. Me'yor ul-jamoli (Kiya Sadek). Tehron.
- Krachkovskiy, I.Yu. 1956. Arabskaya poetika v IX v. / Izbranniye proizvedeniya. T.2. Moskva.
- Zamaxshariy, M. 1989. Al-Qistos al-mustaqim fi ilmul-aruz. Bayrut: Maktabat ul-amorif.
- Musulmankulov, R. 1989. Persidsko-tadjikskaya klassicheskaya poetika X-XV vv. Moskva: Nauka.
- Roziy, Shamsi Qaysi. 1997. Al-Mu'jam fi ma'oyiri ash'oru-l-ajam. Pervod s

¹Hamroyeva J. Orzigul - Doctor of Sciences, Associate Professor, Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek language and Literature.

E-pochta- arguvon87@mail.ru.

ORCID ID : 0000-0002-3904-9712

For citation:: Hamroyeva, O.J.. 2023. "Theoretical foundations and sources of rhyme types". *Uzbekistan: Language and Culture. Literature* 1 (2): 33-60.

- persidskogo issledovaniye i kommentariy N.Yu.Chalisova. M.: "Vostochnaya literatura" RAN.
- Roziy, Sh. 1991. Al-Mu'jam fi ma'oyiri ash'oru-l-ajam. Dushanbe: Adib.
- Samarqandiy, Nizomiy Aruziy. 1986. Nodir hikoyalar. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.
- Tabrizi, Voxid. 1959. Djam i muxtasar. Kriticheskiy tekst, per. I primech. A. Ye Bertelsa. M.: Nauka.
- Tusi, Nosir ad-Din. 1325. Mi'yar al-ash'or. Tehron.
- To'ychiyev, U. 2011. O'zbek adabiyotida badiiylik mezonlari va ularning maromlari. Toshkent: Yangi asr avlodi.
- Taroziy, A. 1996. Fununu-l-balog'a. Toshkent: Xazina.
- Husayniy, Atoullloh. h.1393. Risolai dar qofiya. Tehron.
- Makhmudovna, M. S., Saripul, A. R., & Eisar, J. (2023). ANALYSIS OF TEXT DIFFERENCES IN MUTRIB'S WORKS. *American Journal Of Philological Sciences*, 3(04), 41-47.
- Madirimova, S. (2019). Mutrib Xonaxarob asarlari qo'lyozmalarining ilmiy tavsifi. *Oltin bitiglar-Golden Scripts*, 3(3).